

кількість помилок. На жаль, переліку помічених помилок у кінці книги немає. Одним з недолків рецензованого видання є різнобій у написанні польських прізвищ навіть у межах однієї статті. Зокрема, у матеріалі М. Ковальського трапляються такі суперечливі варіанти написання прізвищ: „Я. Янушовський“, „С. Конарський“ і „А. Соколовські“, „А. Павінські“ (С. 56—59). Порівняно з першим томом, зменшилися кількість статей, написаних українською мовою. Авторами останніх є виключно „материкові“ українці. Хіба українська мова перестала бути науковою у ділянці українознавства в Польщі? Але загалом редакція зробила добру справу, видавши у другому томі „Варшавських українознавчих записок“ матеріали наукової сесії „Польсько-українські зустрічі“ (травень 1993 р.).

*Ірина МАЗУР,
Мирон КАПРАЛЬ*

М. М. Кром. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в.— М.: Археографический центр, 1995.— 304 с.

Злам XV — XVI ст. закарбувався в історії східнослов'янських земель як період воєнно-політичних успіхів Московської держави в боротьбі з Великим князівством Литовським: Іван III поширив свою владу на „верховські“ (верхньо-оцькі) землі й Сіверщину, Василій III — на Смоленщину.

У фаховій літературі упродовж тривалого часу ці події, відповідно до ідеологічних настанов, які тяжіли над дослідниками, розглядалися двоюко: або як органічний прояв агресивного зовнішньополітичного курсу Московщини, або як початковий етап возз'єднання братніх слов'янських народів. При цьому в першому випадку населенню тих земель, що стали тереном боротьби між Москвою та Вільно, відводилася роль спостерігача, не здатного на енергійний опір московській експансії, у другому — в ньому вбачали надійного союзника Москви в її об'єднавчих змаганнях, а сам цей „стихийний“ альянс розглядали як „найміцнішу з антиягеллонських коаліцій“.

Співіснування цих двох протилежних точок зору було значною мірою обумовлене специфікою синхронних джерел, у яких позиція місцевого населення є мало акцентованою — зі сторінок літописів і посольських реляцій воно переважно постає лише як досить невиразне тло воєнно-політичної історії. Звідси — і численні наукові праці, де події кінця XV — початку XVI ст. побачено ніби очима московських або, навпаки, литовських воевод і дипломатів, крізь призму уявлень „наші“ або „не наші“ — що, зрозуміло, невимірно збіднює уявлення про минуле.

За цих умов доволі позитивним явищем є поява праці санкт-петербурзького дослідника М. Крома „Меж Русью и Литвой“, виданої московським „Археографічним центром“ у серії „Исследования по русской истории“ (Вип. 4). Щоправда, назва книги здається нам не дуже вдалою через використання назви „Русь“ у значенні „Російська держава“, „Росія“ (хоч останній термін є цілком доречним навіть з огляду на те, що з'явився в ужитку за часів Івана III): за умов, коли східнослов'янське населення Великого князівства Литовського вважало себе

„руським“, навряд чи коректно ставити питання про його політичний вибір „між Руссю та Литвою“.

До речі, цієї двозначності легко уникнув попередник М. Крома Х. Яблоновський, у книзі якого „Західна Русь між Вільно та Москвою“¹ проблема політичної орієнтації руського населення Великого князівства Литовського уперше стала об'єктом наукового дослідження. Правда, вона так і не була розв'язана. За слушним спостереженням М. Крома, головним недоліком цієї праці (як і дослідження О. Бакуса, присвяченого мотивації тих західноруських феодалів, які упродовж 1377—1514 рр. емігрували до Московщини²) є недиференційований підхід до маси східнослов'янського населення Литовської держави, передусім його князівської верхівки, представники якої подекуди істотно відрізнялися один від одного за своєю суспільно-політичним статусом. На думку дослідника, саме уясування останнього дає можливість не тільки пояснити, але й в окремих випадках „спрогнозувати“ поведінку різних князівських родин в ситуації XV — початку XVI ст. Це ж справедливо і щодо інших соціальних прошарків — міщанства, боярства, духовенства, які трактуються М. Кромом як різні категорії міського населення, що його позицію розглянуто в книзі окремо. Таким чином, два розділи, з яких складається праця — „Князья и княжества Западной Руси в русско-литовских отношениях конца XV — первой трети XVI в.“ і „Города Западной Руси в русско-литовских отношениях конца XV — первой трети XVI в.“ — репрезентують дві точки зору на один ряд подій, що відбувалися на литовсько-московському порубіжжі. Зрозуміло, що при такій організації матеріалу не можна уникнути певного дублювання сюжетів; втім, плідність такого підходу якнайкраще засвідчують результати дослідження. Ми ж у нашій рецензії додержуватимемось хронологічного принципу, розглядаючи паралельно обидва аспекти проблеми.

Загальновідомо, що першим здобутком московської дипломатії у Литві, став пас „верховських“ князівств, котрі сформувались у XIII ст. унаслідок міграції на Оку синів Михайла Всеволодовича Чернігівського. „Верховці“ XV ст. неодноразово потрапляли в поле зору істориків, які одностайно моделювали взаємини між ними та віленським великокняжим двором на підставі угод — „докончаний“ князів Новосильських із Казимиром Ягеллончиком. М. Кром наполягає на безпідставності такої генералізації, наголошуючи на виключності статусу Новосильських, які єдині з-поміж „верховських“ родин зберегли *plenum jus ducale* на „отчинні“ землі, будуючи свої відносини з володарем Литви на договірних засадах, із застереженням можливості змінити сюзерена у разі недотримання останнім узятих зобов'язань. Тож коли вони нарешті скористалися цим правом, ініціювавши серію „виїздів“ у межі Московської держави наприкінці 80-х рр. XV ст., великий князь литовський, висловлюючи свій протест, жодного разу не назвав їх „зрадниками“. І, навпаки, пізніше за аналогічних обставин цей епітет міцно „приріс“ до молодших ліній „верховців“ (Мосальських і Мезецьких), котрі, за спостереженнями М. Крома, хоч і були „отчичами“ власних земель, володіли ними на правах „вислуги“.

Що ж підштовхнуло Новосильських до переходів на московську службу? Аналізуючи це питання, М. Кром вказує не тільки на воєнно-політичний тиск з боку Москви, а й насамперед на показну роль захисника удільних порядків, яку

¹ Jablonowski H. Westrussland zwischen Wilna und Moskau — Leiden, 1955.

² Backus O. P. Motives of West Russian Nobles in Deserting Lithuania for Moscow, 1377—1514.— Lawrence (Kans.), 1957.

намагався грати Іван III, коли йшлося про прикордонні литовські території, що мало для Новосильських особливу увагу за умов наступу на їх князівські прерогативи (права „виїзду“ й служби на договірних засадах) у Великому князівстві Литовському. Остання теза дослідника, на наш погляд, потребує ґрунтовнішої аргументації — і водночас на більшу увагу заслуговують внутріродові стосунки у середовищі Новосильських, регулятором яких виступали архаїчні норми міжкнязівських взаємин („большее княжение“, за яке вони сперечалися наприкінці XV ст., відоме ще за „Словом про князів“ (XII ст.), де у цій якості фігурує Чернігів). Цілком очевидно, що відсутність родинної солідарності серед Новосильських, їх взаємна відчуженість, ворожнеча й постійні конфлікти становили сприятливий ґрунт для втручання московської дипломатії: вихід з-під юрисдикції Казимира був для князів доволі легким способом розв'язання внутріродових суперечок і давав шанс на округлення своїх володінь за рахунок земель, захоплених при „виїзді“.

Пасивність, виявлена Вільно у цих випадках, з одного боку, стимулювала подальшу активність Москви, з другого — підштовхувала в її обійми тих „українних“ князів, чия вірність пройшла випробування часом. У цьому, а також у відсутності в регіоні розвинутих міських общин, які могли б протиставити волі князів власну позицію, на думку М. Крома, слід шукати причини успіхів Івана III у московсько-литовській війні 1492—1493 рр. У книзі уточнено хронологію тогочасних подій та охарактеризовано роль, яку в них відігравали різні гілки „верховців“, а також їх сусіди — князі сіверської „україни“ Великого князівства Литовського, Шем'ячичі та Можайські.

Останні належали до московської правлячої династії і на початок 90-х рр. XV ст. мали лише 40-річний „стаж“ перебування на окреслених теренах. Розглядаючи склад їх володінь, М. Кром підтримує точку зору польського медієвіста С. Кучинського, який, усупереч думці своїх попередників, заперечував приналежність Шем'ячичам Рильська до 1499 р.³ Втім, доводи цього дослідника далеко не безспірні. Зокрема, опубліковані К. Пулаським писарські нотатки з 5-ї книги записів Литовської метрики про виділення послові до Заволзької Орди М. Халецькому слуг у Путивлі та Рильську (1497 р.), які нібито засвідчують пряме підпорядкування останнього великому князеві литовському, повністю врівноважуються записами в тій же 5-й книзі про спорядження посольств В. Глинського й А. Дрожчі (1496 р.), котрим виділялися слуги з Путивля, Рильська й Новгород-Сіверського, який безумовно належав Шем'ячичам⁴; про усталеність цієї практики свідчить і аналогічний запис про посольства М. Халецького та С. Жереб'ятича, що споряджались у 1500 р.⁵ Причини цього явища слід шукати у царині географії — в маршруті названих посольств, кінцевим пунктом для яких була Заволзька Орда. Суто „географічними“ за характером були, очевидно, і скарги великого князя рязанського Олександрові Казимировичу на його „україників“ — жителів Мценська, Рильська й Путивля, які через малозаселеність суміжних рязанських територій досить вільно почувалися на їх обширах; у будь-якому випадку самі по собі ці скарги не заперечують приналежності Рильська Шем'ячичам. Варта уваги й пізніша традиція, згідно з якою Можайським і Ше-

³ Kuczyński S. M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy.— Warszawa, 1936.— S. 244.— 245.

⁴ Российский государственный архив древних актов в Москве, ф. 389, оп. 1, д. 5, л. 178 об.

⁵ Там само.— Л. 222 об.

м'ячичам було надано у Великому князівстві Литовському „цілі землі“⁶. Додатковим штрихом до цієї картини є факт приналежності Шем'ячичам маєтностей у Рошському (Оршинському) повіті⁷, практично пропущений у спеціальній літературі. Тут же, в Орші, мав якісь інтереси і Семен Можайський, який подарував місцевій церкві св. Миколи боргні угіддя у Гомельському повіті⁸.

Перехід С. Можайського та В. Шем'ячича на службу до Івана III у 1500 р. призвів у кінцевому рахунку до переходу всієї Сіверщини, де були й великокнязівські міста — Путивль, Брянськ, Радогощ, до складу Московської держави. Аналізуючи причини їх „виїзду“, М. Кром слушно зазначає, що немає вагомих підстав вірити офіційній версії московської сторони щодо утисків православних у Великому князівстві Литовському, де на зламі XV—XVI ст. йшлося хіба що про проунійну орієнтацію митрополита Йосифа. Найімовірніше, ці московські княжата прагнули перетворити на безумовні свої сіверські володіння: адже їх батьки отримали ці вотчини „на поживенє“, і вони при нагоді могли легко їх втратити, як це й сталося з Брянськом, відібраним у Можайських. Не менш вірогідно і те, що Можайський з Шем'ячичем сподівалися на збільшення власних князівств за рахунок земель, відвойованих у Литві.

До речі, ці сподівання не були марними, хоч, на жаль, у книзі не проаналізовано літописної звітки про те, що Іван III „придал“ Семену Можайському Почеп, Мглин, Дроків і Попову гору⁹; відповідно тут зазначається, що на початку XVI ст. князівські права на Мглин зберігав Михайло Жєславський¹⁰.

Втім, князівські амбіції не збігалися з інтересами решти населення Сіверщини, й Іванові III довелося застосовувати силу щодо міста, які перебували під контролем великокняжих намісників; природно, що частина їх мешканців, як і деякі піддані Можайського та Шем'ячича, назавжди покинула землі, що перейшли до складу Росії. Ми вже мали змогу відзначити цей факт, посилаючись на дані так званого „Рєєстру чернігівських границь“ (складеного у Великому князівстві Литовському 1527 р. шляхом опитування вихідців з Сіверщини), а також на низку актів, що дійшли до нас у складі 1-ї, 8-ї та 12-ї книг записів Мєтрики¹¹.

На деякі з цих документів звернув увагу і М. Кром. Утім, в окремих випадках його висновки потребують певних уточнень, зокрема, коли йдеться про „відтік“

⁶ Цитуємо М. Литвина за останнім виданням його праці (Литвин Михаил О нравах татар, литовцев и москвитян / Пер. В. И. Матузовой.— М., 1994.— С. 96), хоч паралельно слід зауважити, що в цьому перекладі, попри його високий фаховий рівень, не завжди враховуються історичні реалії; зокрема, згадані М. Литвином „Можайський“ та „Ошомачиць“ (перекручене „Шем'ячич“) беззастережно тлумачаться як „міста“, що призводить до смислового перекручення фрагменту.

⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1848.— Т. 1.— № 194; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1863.— Т. 1.— № 236.

⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России.— СПб., 1848.— Т. 2.— № 48.

⁹ Полное собрание русских летописей.— СПб., 1910.— Т. 23.— С. 196.

¹⁰ Торкаючись питання про князівські права М. Жєславського (котрий, одружившись на Ульяні Мстиславській, отримав „в отчину“ від Олександра Казимировича Мстиславль і Мглин), слід зауважити, що наврод чи є виправданою довіра дослідника до висновків А. Дворниченка щодо їх обмеження з посиланням на інтитуляцію грамот цього князя, оскільки вона відтворює інтитуляцію актів мстиславських князів (див., наприклад, пожалування Юрія Лингвєньовича 1455 р. в публікації П. Гільєбрандта: Летопись занятый Археографической комиссии за 1900 год.— СПб., 1901.— Вып. 13.— Приложение.— С. 2); що ж до процедури „вінування“, то „проти віна (посагу)“ своєї дружини М. Жєславський міг відписати їй тільки частку власної нерухомости, і аж ніяк не мстиславські маєтності.

¹¹ Див.: Записки НТШ.— Львів, 1993.— Т. ССХХV.— С. 298, прим. 18.

населення з Путивльщини. По-перше, навряд чи можна погодитися з дослідником щодо кількості місцевих бояр, відомих нам на ім'я, оскільки автором не враховано низки матеріалів Литовської метрики¹². По-друге, при персоналізації боярства Путивльського повіту, який адміністративно підпорядковувався Києву, слід зважати на те, що деякі з путивльців знані за актами як кияни, наочним прикладом чого є Вепр (Депр, Дебр) Каленикович. Він 1497 р. у складі групи київських бояр отримав маєтності на Путивльщині, які й покинув десь на початку XVI ст., судячи з наведеного в книзі запису з Метрики про роздачу солі путивльським (!) боярам у 1509 р.; однак у листах Василя III Сигізмундові I (1511 р.), де йдеться, зокрема, про повернення Деброві Калениковичу дружини (котра через якісь обставини залишилась на Сіверщині), його знову звано киянином¹³. Зрозуміло, що ця „двоїстість“ путивльців перешкоджає з'ясуванню їх позиції у подіях початку XVI ст. З другого боку, не виключено, що навіть ті путивльські бояри, чії нащадки відомі на царській службі в XVI ст., не завжди вільно обирали свою долю. Зокрема, предком московських Жереб'ячичів, про яких згадує М. Кром, міг бути знаний за актами кінця XV ст. путивлець Сенько Жереб'ячич, котрий ще в 1509—1511 рр. разом із намісником Путивля Б. Глинським перебував у московському полоні¹⁴. У світлі цього стає зрозумілим, що питання про політичну поведінку путивльського боярства заслуговує ширшого розгляду особливо на тлі тієї прискіпливості, з якою М. Кромом реконструйовано долю брянських бояр: перед ними у 1500 р. також постала дилема — зберегти вірність Литві чи визнати владу великого князя московського. Результати авторських спостережень з цього приводу зведено у таблицю „Судьби брянських бояр после 1500 г.“, в основу якої покладено реєстр роздач місцевих волостей та урядів (1496 р.), знаний досі тільки у витягах, зроблених М. Любавським. За наведеними у таблиці даними, з 23 боярських родин, чию долю у XVI ст. можна простежити за наявними джерелами, 15 опинилися в Литві, три — на московській службі, а в п'ятьох стався розкол і родичі розійшлися за своїми політичними уподобаннями (це ж, до речі, мало місце і на Чернігівщині, коли місцеві урожденці бояри Шестовицькі опинилися по різні боки московсько-литовського кордону).

Усі ці факти виразно свідчать про те, що процес приєднання Сіверщини був далеко не таким ідилічним, як це часто зображалося в літературі (нагадаємо хоч би точку зору О. Лазаревського, котрий вважав, що „без будь-якої війни, лише через взаємне тяжіння споріднених народностей, Сіверська земля відділилася від Литви та об'єдналася з Московською державою“¹⁵). Крім того, після успіхів на Сіверщині темп просування московських військ у глиб литовських територій істотно уповільнився. Спроби діяти за сценарієм 1500 р. у 1508 р. (укладення таємної угоди та надання воєнної підтримки Михайлові Глинському, який, між іншим, намагався грати роль захисника православ'я у Великому кня-

¹² Див.: Русская историческая библиотека.— СПб., 1910.— Т. 27.— С. 308, 387, 399, 732; Акты Литовской Метрики.— Варшава, 1896—1897.— Т. 1.— Вып. 1—2.— № 385, 511.

¹³ Пор.: Акты Литовской Метрики.— Т. 1.— Вып. 1.— № 339; Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции.— М., 1915.— Кн. 21.— С. 100.— № 143; С. 101—102.— № 151.

¹⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России.— Т. 2.— С. 67—68; Описание документов — С. 99.— № 131.

¹⁵ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления.— К., 1889.— Т. 1: Полк Стародубский.— С. 1.

зівстві Литовському) не принесли Москві нових територіальних здобутків. При цьому самого М. Глинського дослідник характеризує як політичного авантюриста, а те, що він практично не знайшов підтримки серед руського населення Литви, вважає цілком закономірним, оскільки, як свідчить проведений у книзі аналіз, ані у шляхти, ані у міського населення не було вагомих причин для незадоволення власним становищем, а отже, підстав для промосковських симпатій. Тож не дивно, що єдиним здобутком російської зброї у першій третині XVI ст. став Смоленськ (1514 р.), захисники якого капітулювали лише після четвертої облоги (подальшу долю місцевих бояр також відображено автором у таблиці). Водночас Москва втратила Любеч (1508 р.) і Гомель (1537 р.); утримати ж решту завоювань удалося лише завдяки продуманій системі заходів, найефективнішим з яких, на думку М. Крома, було переміщення на новоприєдані території населення з глибинних регіонів Московської держави, котре й стало її надійною опорою.

Загалом, за спостереженнями дослідника, при „важливості інших факторів (зовнішньополітичної обстановки, співвідношення воєнних сил Москви й Литви тощо) слід визнати, що саме позиція західноруського населення визначала у кінцевому рахунку характер і результати російсько-литовських війн кінця XV — першої третини XVI ст. У цих війнах чітко виділяються два етапи, межею між якими є 1500 р. Разючий контраст між ними — період легких успіхів Москви на початку XVI ст. поступився місцем затяжній виснажливій війні, після здобуття Смоленська вже цілковито безплідний — пояснюється зміною соціального складу та поведінки населення, яке опинилось у зоні бойових дій. Перший етап по праву можна назвати „князівським“, бо саме перехід на бік Івана III найвизначніших удільних князів (спочатку — Новосильських, а в 1500 р. — сіверських) при слабкості окраїнних містечок віддав у руки московського государя обширну територію від Торопця на півночі до Чернігова й Путивля на півдні. На другому ж етапі, коли воєнні дії були перенесені в глиб території Великого князівства Литовського і провідну роль стали відігравати міста, серед яких були великі, міцно вкорінені у литовській політичній системі міські общини, — Москва не тільки не отримала ніякої підтримки з боку місцевого населення, а й зустріла стійкий опір, що зводив нанівець її воєнні зусилля“.

У справедливості цих спостережень дослідника переконує їх наукова ґрунтовність. Автор не тільки задіяв інформаційні „ресурси“ традиційного для цієї проблематики кола джерел, а й залучив до наукового обігу матеріали, досі обійдені фаховою увагою — передусім недруковані акти Литовської метрики, яка, власне, й становить фундамент дослідження¹⁶. Новаційним є й ретроспективне використання московських діловодних матеріалів середини XVI — початку XVII ст. для реконструкції демографічних явищ, пов'язаних із подіями на східних теренах Великого князівства Литовського у першій третині XVI ст.

¹⁶ Ознакою фаховості, на наш погляд, є й звернення автора до цього архівного фонду навіть тоді, коли йдеться про вже опубліковані документи, якщо їх видання було здійснене на низькому археографічному рівні, як у випадку з „Актами Литовской Метрики“ (надрукованими Ф. Леонтовичем за польськими копіями XVIII ст.), котрі досі широко використовуються науковцями, попри наявність численних похибок, що виникли в результаті подвійної транслітерації оригіналу. Зауважимо також, що незадовго до виходу в світ праці М. Крома литовським дослідником Е. Баніонісом було завершено підготовку до друку другої частини 5-ї книги записів Метрики; тож дипломатичне листування кінця XV — початку XVI ст., а також збірка „старых докончаній Казимира“, про яку йдеться в книзі, разом із деякими іншими документами нині доступні дослідникам у виданні: Lietuvos Metrika. Knyga N 5 (1427—1506 metai).— Vilnius, 1993.

Вміле оперування дослідником усіма цими джерелами в поєднанні зі зваженістю оцінок, їх політичною безсторонністю робить рецензовану працю цінним внеском у літуаністику. Книга не лише дає відповідь на багато принципових питань, а й стимулює подальші наукові пошуки — передусім дослідження форм інтеграції західноруських земель до складу Московської держави й долі місцевих боярських родин у XVI ст. Тож, гадаємо, автор має усі підстави для сподівань, що „історія Західної Русі та Великого князівства Литовського знов займе важливе місце у медієвістиці і що традиції, закладені працями М. К. Любавського, М. В. Довнар-Запольського, В. І. Пічети та інших видатних учених-літуаністів нашого століття будуть з успіхом продовжені“.

Олена РУСИНА

А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська. Козацтво на півдні України. 1775—1869.— Одеса: Маяк, 1995.

У видавництві „Маяк“ у серії науково-популярних видань з'явилася цікава книжечка Анатолія Бачинського та його доньки Олени Бачинської „Козацтво на півдні України. 1775—1869“, в якій на підставі документальних джерел розповідається про долю козацтва на півдні України після зруйнування Запорізької Січі у червні 1775 р. Вона є своєрідним відгуком на висловлене свого часу побажання Михайла Грушевського, що „сумна мандрівка вибитих з свого гнізда степових орлів варта розслідування“. Її структура — вступ і шість розділів. У вступі стисло розказано про те, що зроблено попередниками у справі вивчення і висвітлення Чорноморського, Бузького, Усть-Дунайського, Буджацького, Азовського і Дунайського війська А. Скальковським, Д. Яворницьким, П. Короленком, П. Коломойцевою, В. Голобуцьким, І. Хіоні.

У першому розділі „Про Запорозьке, Некрасівське, Донське козацтво“ мовиться, як після зруйнування Нової Запорізької Січі в червні 1775 р., арешту й заслання до Сибіру та на Соловки козацької старшини значній частині запорожців на чолі з наказними отаманами Андрієм Ляхом та Бехметом вдалося на човнах вирватися з оточення російських військ і поселитися на просторах між Бугом, Дністром і Дунаєм.

Масовий вихід запорожців у межі турецьких володінь стурбував царський уряд. Уже 18 червня 1775 р. Г. Потьомкін вимагав від генерал-поручика П. Текелія ужити заходів щодо повернення втікачів. І це не випадково. Бо, приймаючи до себе козаків, Туреччина послаблювала позиції Росії на півдні і завдавала удару її міжнародному авторитетові як покровительки православних.

Потерпівши невдачу добровільно повернути запорожців, царський уряд вдався до прямого тиску на Туреччину, але й це не допомогло.

Долаючи всі перешкоди, Задунайське козацтво постало як самостійна сила, з якою змушені були рахуватися як Росія, так і Туреччина. Воно стало тим осередком, до якого тягнулися ті, хто рятувався від кріпацтва. Тут колишні запорожці зустрілися з некрасівцями і донськими козаками. Стосунки між ними склалися по-різному: від добросусідських взаємин до збройних конфліктів, що